

VÉLEMÉNYEK A SZÖVEGTANI KUTATÁSRÓL

(Válaszok a feltett kérdésekre)

R. MOLNÁR EMMA

(1) A verbális szöveg nyelvi jelrendszerbe tartozó, tartalmi, terjedelmi szempontból összefüggő, relatíve zárt közlésbeli egység, előzményekkel és következményekkel (kontextus). A langue és parole relációjában parole jelenség, a nyelvhasználati zónába tartozik, pragmatikai síkon a szituáció által determinált konstrukció.

A verbális szöveg megjelenési formái: beszéd (hangzó), írás (kézírás), nyomtatás (tipográfia). Mindegyik média sajátos eszközeivel többletinformációval egészítheti ki a verbális közlést, pl. a beszéd a szupraszegmentális eszközök segítségével, a vokális hangjellemzőkkel stb.; a nyomtatás a betűtípusokkal, tagolással, sorhosszúsággal, elhelyezéssel stb. Más médiummal megjelenített tartalmak is verbalizálhatók, szöveggé alakíthatók, pl. rajz, tánc, zene. Ez egyik jelrendszerről a másik jelrendszerre történő transzformáció útján lehetséges. Ez a lehetőség nem a szöveg elméleti jellemzőihez tartozik, hanem a szövegjelentésnek „megjelenítéséhez”.

A szöveg globális kohézióját elsődlegesen a szöveg szemantikája biztosítja. (Lennie kell szövegszemantikának, amely saját törvényszerűségek szerint működik.) Szemantikája nem azonos a részek (különböző nagyságrendű nyelvi összetevők) szemantikájával. Más oldalról közelíthető, pl. viszonylatok korrelációba állítása felől, vagy a filozófia, esetleg a logika alapvető kategóriáinak szövegre vetítése alapján.

(2) A kutatás fő célja a szöveg sajátos törvényszerűségeinek feltárása. Sorrendje a szemantikai, pragmatikai (kontextus) és szintaktikai szövegjellemzők leírása — mindegyik a változás, mozgás relációjában. Meggyőződésem szerint a verbális szöveg nem statikus, hanem dinamikus nyelvi alakulat. Pl. a nyelv szókészletének, szabályrendszerének, a szavak jelentésének változása, a körülmények, időbeli és térbeli síkok változása is egyfajta mozgás. Hogy miből származik a dinamizmusa, és mekkora a mozgástere: milyen konvergens és divergens erők mozgatják, és milyen irányú ez a mozgás — további vizsgálatot igényel. Ez a verbális szövegdinamizmus végső soron összefügg a gondolkodás fiziológiájával, vagyis a cortex működési mechanizmusával.

Hogyan keletkezik és aktivizálódik a verbális szöveg? Lineárisan vagy globálisan? — ez is vitatható.

(a) A szövegtan kutatásában több különböző tudományág segíthet, vagyis „multidisziplináris kutatási objektum”. Az egyes szaktudományok optimális/adekvát kooperációja úgy biztosítható, hogy a választott tudományterületek kutatói egy teamben dolgozva, saját tudományuk aspektusából vizsgálják egy-egy szövegtani jelenséget — az egybevetés után kideríthető, melyik szaktudomány milyen mértékben kompetens a vizsgált téma problémakörének megoldásában. (Az egyes érintett tudományterületek: filozófia, logika, általános szemiotika, pszichológia, matematika, fizika, lingvisztika általában, pszicho- és szociolingvisztika stb.)

A multidiszciplináris vizsgálat ellenére a verbális szöveg kutatásában a lingvisztika az adekvát szaktudomány, amelynek illetékességi körébe a verbális szöveg kutatása tartozik, a többi csak hozzájárul, módszereivel és kutatási mechanizmusával kiegészíti a nyelvtudományi kutatásokat.

(3) Saját kutatási körömben a frazeológia, ezen belül is az idiómák vizsgálata tartozik. Nem a szótári alak, azaz a gyűjteményekben rögzített (rögzíthető) változat keltette fel a figyelmet, hanem a szépirodalmi szövegekben (regény, vers, elbeszélés stb.) megjelenő szólások és közmondások.

Ahhoz, hogy a szövegben szerkesztett változatokat vizsgálni lehessen, szükségessé vált az „alapalak”, a lexikalizálódott variáns megismerése. Mivel közösségi alkotásokról van szó, ugyanúgy variánsokban élnek, mint a népdalok, népmesék. A variálhatóság releváns tulajdonságuk mind alakjukat, mind jelentésüket nézve.

Az idiómák „lexikalizálódott” (szótározható) alak- és jelentésvariánsai a következőképpen ábrázolhatók (a=alak, j=jelentés; az indexszám a változatokat jelenti).

$$\begin{array}{lcl} a_1 & + & j_1 \\ a_1 & + & j_1; j_2; \dots j_n \\ a_1; a_2; \dots a_n & + & j_1 \\ a_1; a_2; \dots a_n & + & j_1; j_2; \dots j_n \end{array}$$

A szövegben szerkesztett idiómák alak- és jelentésváltozatainak szórása nagyobb, a szöveggörnyezethez alkalmazkodva beépülnek a mondatba, bekezdésbe stb. Az állandó szókapcsolatok a lexémáktól eltérően különböző nagyságrendben szerkesztett grammatikai alakulatok. Morfológiai, szintaktikai, szemantikai stb. tulajdonságaik regisztrálhatók.

Az idiómák szövegben élnek. Szintaktikailag a szöveget alkotó mondatok részeivé válnak, néha szerkezetileg is túllépnek a mondathatáron, és a szövegben belül egy bekezdésnyi szövegrészt is összefognak, attól függően, hogy milyen nagyságrendű a szótári alakjuk.

Szerkeszthetők úgy, hogy:

a) Egy mondategységbe kerül az idióma, olyan mondategységbe, mely egyúttal egy mondategész is lehet, pl.

„— Na mondom, ne féltse te engem. *Nem ma keltem ki a tojásból.* Fő az, hogy nem leszek már itthon.” (Veres Péter: *Pályamunkások*, Budapest, 1951. 16.)

b) Mondategészbe kerül

— ennek egyik mondategységébe, pl.

„Fáradt ember vagyok én már. — No hát az nem látszik a doktor úron, mert éppen elnéztem, hogy üdejéhez képest úgy *ugrál, mint a tökbe esött cinege.* Ugyan hány esztendő?” (Móra Ferenc: *Ének a búzamezőkről*, Budapest, 1978. 254.)

— két vagy több mondat egységébe a mondat egészen belül, pl.

„Az-után: midőn [ovány-árnyékjokat magok után futni [zemlélték; azoktól némellyek úgy meg-ijedtenek; hogy, a-mint hallám: hat aratás után [e jöhettek e [zekre.” (Dugonics: *Etelka I.* 1788. 199.)

c) A bekezdésen belül több mondat egységben jelenik meg az idióma, pl.

„Nagyon rosszul van a gazda?

— Alighanem közel jár már ő kelme Földvárhoz.

— Miféle Földvárhoz? — kiáltám az öreg fülébe.

— Ahová mindnyájan eljutunk, én is, más is, még talán a tekintetes doktor úr is, *deszkát árulni*.” (Mikszáth Kálmán: *Világít este a szent-jánosbogar* R. Fr. 64.)

Elment Földvára deszkát árulni = 'meghalt' (O. NAGY GÁBOR, 141/104).

Különösen a sporadikusan szétszórót, felbontott szerkezetek mutatják, hogy a jelentés irradial, és nagyobb szövegegységet is átsző. (Szövegegységen a több bekezdésből szerkesztett szöveget értem, mely rész az egész szöveghez viszonyítva, de egész a maga elkülöníthető tartalmi, szerkezeti, jelentésbeli tulajdonságai alapján.)

A szövegegész (a vizsgált teljes szöveg) szempontjából a szemantikai aspektust tartom legfontosabbnak. A rendszerhasználat szintjén szemantikailag elkülöníthető idiómatípusok, modellek a következők.

a) Egy bekezdésnyi szövegrész jelentésbeli summázása idiómával, pl.

„Verset nem írtam ősz óta — legalább semmi egészet; majd ezentúl prózát írok. Képtelen az, mily rossz az én prózám, régóta nem gyakorolván azt... Nyelvészeti s aesthetico-literaturai dolgokat morzsolgatok. Így barátom, *kinek lova nincs, járjon gyalog*” (Arany, *Levelezése I.* 420.).

b) Tartalmi erősítés szinonim idiómák halmozásával, pl.

„Végtére azt is mondta Ő [e felöllök; hogy jók lennének a' [zolgálatra... Reájok lehetne bízni (mint a' nyáj-[zamarakra) az Egygyetmá [okat.

— *Eppen bizony (így mondék), ebre a' háját; kecskére a' kertet; farkasra az aklot.* De ebben bizony nem kopik fogok a' sültt makkot porczogató kajla [örtvélye [eknek.” (Dugonics: *Etelka I.* 196.)

c) Két idióma mintegy keretbe foglalja a bekezdést, egyik tételmondat szerűen indítja, másik zárja a közlést, pl.

„Állapotomat illetőleg *vonom* a sorstól ez idő szerint nyakamba tett *igát*, már harmadik éve.

Azóta meglehetősen bizonytalanságok örvényein lebegtünk keresztül. Majd ezzel, majd azzal ijesztgettek; idomítottak, dressíroztak, abrichtoltak. De még most *sem vagyok egészen hámba való*” (Arany, *Levelezése I.* 257).

d) Egy idióma sporadikus megjelenésével a bekezdés kohézióját garantálja, pl.

„— *Bort* ivott ember kend, bátyám! Az *beszél* kendből most is.
— Ha *beszél* is, ha nem is, az én dolgom az. Annyit pedig mondhatok, hogy ha *beszél* is, nem *beszél* több, mint egy icce.
— Jó, jó. Elhiszem, hogy csak egy *beszél*, de hogy legalább három meg hallgat” (Mikszáth: *A beszélő és a hallgató iccék*, i. m. Elbeszélések II. Krk. 27. 172—173.)

e) Több különböző idióma kiemeli a bekezdés domináns tartalmát, pl.

„Ferenc nagyon helyes ember, az isten is jó kedvében teremtette, nem jár mindig helytelenségeken az esze, de a menyecske *nyughatatlankodik* mindig, *mint vízen a bugyborék*. Hiszen szokás-mondás, hogy *tűz az asszony ideig, hoszonnégy esztendeig*, de bizony Etel már jól meghaladta ezt az időt. Ő, szüle, meg is mondaná Etelnek, hogy nem való már ő hozzá az a nagy vér, de tudja, hogy akkor *olyan lesz, mint a sárkány*, mert Etel is olyan ám, hogy *angyal ül a szemöldökén, ördög a szeme alatt*. Hanem Mátyás mint ember megmondhatná Ferencnek mint embernek, hogy *malmon meg új asszonyon mindig van igazítanivaló*, s idejében kell megregulázni mind a kettőt” (Móra: *Ének a ...* 197).

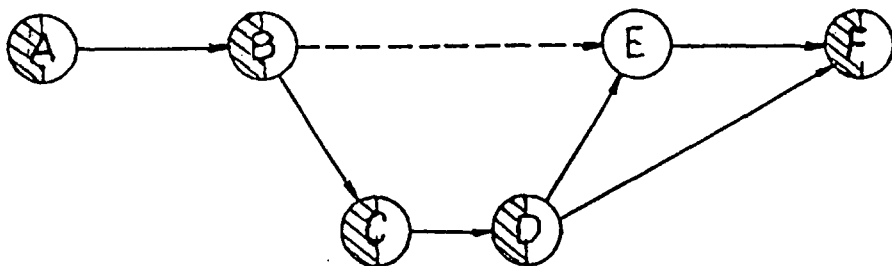
A hálódiaagram-modell alkalmas a fenti variánsok vizuális megjelenítésére; mind logikai összefüggések, mind az idiómák szerkezetbeli helyének ábrázolására. Íme egy példa: a fenti d) jelzésű típus kódolva:

- A = „*Bort* ivott ember kend bátyám!
- B = Az *beszél* kendből most is.
- C = Ha *beszél* is, ha nem is, az én dolgom az.
- D = Annyit pedig mondhatok, hogy ha *beszél* is, nem *beszél* több, mint egy icce.
- E = Jó, jó.
- F = Elhiszem, hogy csak egy *beszél*, de hogy legalább három még hallgat.” (Mikszáth: i. m.)

Folyamatlistája:

- A összekapcsolódik B-vel
- B összekapcsolódik C-vel
- C összekapcsolódik D-vel
- D összekapcsolódik E, F-fel
- E összekapcsolódik F-fel

Hálódiaagramja:

Lineárisan felépített gondolatsor, egyik a másikkal összefügg, a szolás tartalma egységesíti. A párbeszéd a kétszintű ábrázolással jeleníthető meg. A satírozott rész a spóraszerűen szétszórt szóláselemeket, azok helyét láttatja meg az idézett szövegrészben.

Mint tartalmas vagy formális összekötő nyelvi egységek akár alaki, még inkább szemantikai aspektusból a verbális szöveg funkcionális, pragmatikai tulajdonságainak feltárásához nyújthatnak segítséget. Megértésükhöz különösen fontos a szemantikai előismeret, mert a szövegrész különböző rétegeinek feltárása nehezen képzelhető el elsősorban az idiómák jelentésének megértése nélkül. Kommunikációs zavar támad, ha a verbális kód a vevő számára homályos vagy nem dekódolható. Véleményem szerint a szöveggörnyezet, különösen a hosszabb szöveg, átveszi a jelentés felszíni sémáját, tehát a szituációból némi információ szerezhető, de a mélyebb rétegek rejtve maradnak. A szó szerinti és a szimbolikus jelentés problematikája is érinti ezt a kérdéskört.

A másik kutatási témám a XX. századi szépirodalmi — elsősorban prózai — szövegek releváns és dominánsan nyelvi jellemzőinek feltárása a rendszerhasználat szintjén — egy-egy adott szövegtípus elemzése — stilisztikai aspektusú megközelítésben. Tér, idő, mikro- és makrokörnyezet, rész—egész stb. viszonylatok nyelvi objektíválódásának vizsgálatait végzem terjedelmesebb vagy rövidebb szövegeken.

(5) A szövegtudomány eredményeiből a definitív jellemzők mint a verbális szöveg kritériumai segítik a kutatás körülhatárolását. A kohézió, koherencia, a szövegszervező elv stb., tehát a stilisztikára is utaló spektrumai bármilyen megközelítésű (strukturálista, generatív stb.) stilisztikai elemzéshez objektív kutatási módszert kínálnak akár analízisen, akár szintézisen alapul a korpusz vizsgálata.

(6) Nélkülözhetetlen általános, egységes terminológia kialakítása, ennek konzekvens használata.

Az egyedi (egyes) verbális szövegek kutatásából univerzális következtetések transzformálhatók, ezek szimbólumrendszerrel ábrázolhatók. A kutatási téma egzakt közelítésével és az összefüggések rendszerének szimbólumokkal való képletszerű ábrázolásával elkerülhető a negatív redundancia. (Igaz, a pozitív is.)

Egyéni kutatási feladat lehet verbális szövegüniverzáliai gyűjtése, azoknak az egyetemes sajátosságoknak a feltárása, amelyek a verbális szöveg mindegyikére vagy legalábbis túlnyomó többségére jellemzőek.

(7) Érdemes figyelmet szentelni még arra is, hogy a szöveggkohézió mindig két erő együttes működése által lehetséges. Van „belső” összetartó erő, amelynek hatása révén egy egységet alkot egy adott verbális szöveg, ugyanakkor vannak „külső” erők

is, amelyek hatására az adott szöveg elkülönül más szövegtől. Az ellentétes erők opozícióba állítják egymással a szövegeket — az egyikbe beletartozás kizárja a másikba tartozást. (Nem mindig, átsugárzások is lehetségesek.) Opozícióba kerülnek egymással a különböző műfajú, szerveződésű, szerkezetű stb. verbális szövegek. Valamelyik szövegtulajdonság dominánsként manifesztálódik, a többi köréje rendeződik. Az egyes műfajok eltérő szövegrendező elve is ilyen opozíciós rendszeren alapul.

A verbális szöveg egyes dimenziói még látszen léteznek, feltárásuk több tudományág kompetenciájába tartozik. Ha egy jelrendszer, pl. a verbális szöveg korlátait érezzük, más jelrendszer kódjai segítségével kiegészíthetjük a közlést a kommunikáció során — így együttesen más-más érzékszervre hatva a lényeg többsíkú megragadására adnak lehetőséget.

Bibliográfia

1. A szólások és közmondások irodalmi felhasználásának előzményeiből. Juhász Gyula *Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, 1974. 267—273.
2. A közmondások Csokonai műveiben. Szegedi *Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, 1971. 225—234.
3. A műfaj és téma szerepe Csokonai szólás- és közmondás használatában. Juhász Gyula *Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, 1975. 183—193.
4. Logikai relációk kifejezése hálódíagrammal a szöveg és a mondat vizsgálatában. *Nyr.* 1978. 452—463.
5. Alapforma és változat kérdése a szólások vizsgálatában. *NyudÉrt.* 103. Budapest, 1980. 575—578.
6. A szólások grammatikai tulajdonságai. *Nyr.* 105. 1981. 339—347.
7. A szólások és közmondások szövegbe szerkesztése. *Nyr.* 1988. 352—356.
8. Hálódíagram a verselemzéshez. *MNy.* 1982. 146—153.
9. Stílusmotívumok keveredése egy századeleji novellában. *Nyr.* 1989. 33—45.
10. Irodalmi nyelvi szint és frazeológia, in: SZÜTS László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése*. Budapest, 1988. 691.
11. A hálódíagram mint módszer a stílus kutatásban, in: FÁBIÁN Pál—SZATHMÁRI István (szerk.): *Tanulmányok a századforduló stílus-törékvéiről*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. 339.
12. Az idiómák strukturális-szemantikai szempontú elemzése. *Acta Academiae Pedagogicae Szegediensis*, 1990.
13. Az idiómák jelentésmagyarázatának történetéből, in: KISS Jenő—SZÜTS László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991. 487.
14. Az idő jelenléte Elek Artúr novelláiban, in: FÁBIÁN Pál — SZATHMÁRI István (szerk.): *Tanulmányok a századforduló stílus-törékvéiről*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. 231.
15. Stilisztikai ábécé (könyv — társszerzővel). Szeged, 1989. 1—140. *Módszertani Közlemények Könyvtára* 11.
16. SZABÓ Zoltán: Szövegnyelvészet és stilisztika, Budapest, Tankönyvkiadó. (Recenzió.) In: PETŐFI S. János — BÉKÉSI Imre (szerk.): *Szemiotikai szövegtan 2. A magyar szövegtani kutatás irodalmából (Első rész)*, Szeged, 1991. 187—192.
17. Studia in honorem P. Fábrián, E. Rácz, I. Szathmári oblata a collegis et discipulis. Budapest, 1988. ELTE Mai magyar nyelvi tanszék. (Recenzió.) *MNy.* 1991. megjelenőben.
18. Stíluszótár gyerekeknek. *Első magyar alkalmazott nyelvészeti konferencia I.* Nyíregyháza 1991. 325.